

Vekerti László

„Amiről nem lehet beszélni, azt ki kell mondani.”

(Későrecenzió Sándor Iván „Ködlovas”-áról)

Megjelenésekor, 1983-ban kellett volna persze recenzeálni a *Ködlovas*-t, amikor még nem peregtek le a nyolcvanas évek, és mégcsak elképzelhető sem volt a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának nagy „Karnevál”-ja, ami után szinte semmi sem marad már, amiről nem lehet beszélni; egyre bizonytalanabbá válik viszont, hogy kell-e, érdemes-e még bármit is kimondani. De nem azért, mintha a nagy heideggeri-derridai posztmodern szóáradatban valahogy újra kívánatosná válna a wittgensteini csend; inkább a Karnevál miatt, amelynek legbensőbb lényege a Maszk és az Álarc.

De térjünk vissza a *Ködlovas*-hoz, és jegyezzük meg mindjárt, hogy van azért a késői recenzeálásnak is előnye. Például az, hogy az *Arabeszk* felől tekinthetünk vissza rá, amint Monostori Imre teszi az utóbbi regényről írt mives recenziójában: „Az *Arabeszk*ben teljesebb ki az a prózai technika, amellyel már a *Ködlovas* lapjain is találkozhattunk: a rendkívüli pontosságra és plaszticitásra, érzéki megjelenítésre törekvő (ebben az értelemben tehát lírizáló) szépírói gyakorlat. Persze tudatos »pepecselés« ez, hiszen a célja nagyon is világos: a lélek rezdüléseit, a tudat (fogalmakat oly gyakran nem is kereső) villanásait meg a sokszor csak gomolygó, formát nem találó érzelmi reflexiókat ily módon ragadni meg és rögzíteni.” (Monostori Imre: *Rég Múlt?* Kortárs Kiadó 1998, 225-226.) Mondhatnók persze, hogy ez (éppenséggel „lírizáló” értelemben) Krúdyról is elmondható; de ezzel csak annyit mondanánk, hogy a hetvenes-nyolcvanas években kibontakozó „új irodalomnak”, ahová ez a pontos meghatározás Sándor Ivánt helyezi, „van »láttnivalója« visszafelé is”. Azaz nem a *múlt*tól fordul el, hanem „az irodalmi folyamatosság megtörésével létrejött szakadéktól”. (Sándor Iván: *Leperegnek a nyolcvanas évek – A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka*. Magvető 1988, 218.) A szakadékon át mindig vezetnek hidak a múlthoz; a folyamatosság Sándor Iván irodalomszemléletében és irodalomteremtésében elsődlegesen fontos kategória. Meglehet épp a folyamatosság garantálja vagy teszi lehetővé a kettő szerves kapcsolódását. Akár hogyan is van, „Sándor Iván regénye – írja Füzi László az *Arabeszk*-ről, de ugyanez elmondható a *Ködlovas*-ról is – azon kevés munkák közé tartozik, amelyeknél a regény cselekménye a mű szövetétől elválaszthatatlan.” (Füzi László: *Az irodalom helyzettudata*. Jelenkor, 1993, 256.) Mint különben valószínűleg mindig minden irodalomban: az *Illász*-tól és az *Odüsszeiá*-tól a *Háború és béké*-ig és a *Mester és Margarita*-ig mindig kevés lehetett az olyan alkotás, ahol a cselekmény elválaszthatatlan a mű szövetétől.

Az elválaszthatatlanság odáig fokozódhat, hogy a mű szövege maga lesz a cselekmény, mint mondjuk az *Ulysses*-ben vagy mutatis mutandis a *Tengerikavics*-ban; a *Ködlovas*-ban azonban még autonóm szálként szövődik be cselekmény. Nem a cselekmény persze, mert úgyis zólván minden szereplő külön, szinte saját cselekménnyel mozog, illetve vetődik ide-oda a történések sors-görbítette koordinátákkal meghatározott téridejében, egymással sorsszerűen, de véletlenül találkozó görbékben.

Ahogy például Solt István – a történetet elbeszélő fiú – és Dr. Solt Ferenc – az egyetemi orvosprofesszor apa – pályagörbéi mégcsak nem is annyira érintőlegesen, mint többnyire inkább aszimptotikusan találkoznak; mintha az apa szerepe a fiú életében, ahogyan azt ő elbeszéli egyes szám első személyben, inkább egy irány vagy egy eszme kijelölésére szolgálna, s csak ritkán, kivételképpen az elbeszélővel történők tényleges, konkrét alakítására, vagy pláne irányítására. És ez annál feltűnőbb, mert egyébként Solt Professzor nagyon is aktív részt vesz az eseményekben, városi, sőt országos szinten; hiszen Sándor Iván Sántha Kálmánról mintázza, pályáíve debreceni szakaszának és közéleti szereplésének meglepően pontos ismeretében.

Ami azonban az elveket illeti, ott már Solt Professzor inkább Bibó István és Németh László eszméit fejt ki, mikor arra kerül a sor, semmint Sántha Kálmánéit. (115.) Azaz Sándor Ivánnak az események szintjén van szüksége Sántha példájára inkább mint alakjára: kiállítására az Egyetem és az üldözöttek érdekében németekkel, magyar nemzeti (=úri) hatóságokkal, orosz katonákkal szemben; a „Prof” példamutató energiájára az oktatás újraindításában és az orvosi munka töretlen folytatásában nyomban a front átvonulása után; szíves részvételére a közéletben, ameddig az elveivel összhangban látszott haladni; helytállására az ellene akadémiai és állami szinten lefolytatott boszorkányper során, nyugodt nagyságára az ítélet és a száműzetés sztoikus, sőt szinte derűs elviselésében.

Sándor Iván olyan pontosan regisztrálja Sántha reagálását a körülötte s véle történetekre, hogy gondolatainak helyettesítése Bibóéival-Némethéivel aligha lehet véletlen. Ez a helyettesítés distanciálja Sándor Iván Solt Professzorát Sántha Kálmántól. Beemel regénye téridejébe egy egyedüli és épp ezért megmásíthatatlan viselkedésmintát, amelynek azután, ha szükség van rá, a regény menetének céljainak? megfelelő gondolatokat tulajdonít.

A regény közepe-táján például Solt Professzor és az egykori Márciusi Front-os Petri dialógusa-vitája kifejezi a fiatal Solt kritikusabbá válását: „Azt hiszem, értem apát, de azt hiszem, nem ismeri eléggé, hogy mi van az egyetemen kívül...” (118.) Nem kell tán mondani, hogy Sántha Kálmán nézeteit aligha érthetné a mozgalmi munkába merült fiatal Solt; Bibó és Németh eszméi viszont részben kompatibilisnek tűnhetnek mozgalmi világával, és ugyanakkor megteremthetik kritikai szemléletének lehetőségét is. Előkészítik a következő stációk: egy falujárás, egy ideológiai vita, a katonaság, a börtön, a kihallgatások, a koncepció per, az ítéletvadás, a rehabilitáció történelemmé-tudatosulását. Részletezhetnénk, de felesleges, mert ugyanaz érvényes itt is, amit Füzi László megfogalmazott az *Arabeszk* stációról: „a hősök sorsa által hordozott időtöredékek, eseménysorok, helyszín-részletek egymásba csúsztatása, találkozása az érdekes: ezek áramlása, kapcsolódása és kibomlása jeleníti meg az események háttérben minduntalan ott gomolygó Történelmet. Merthogy nemcsak az esszéesorozatoknak, hanem a regénynek is a Történelem a főszereplője.” (Füzi: *Az irodalom helyzettudata*, 255-256.)

A *Ködlovas* főszereplője az „ötvenes évek” történelme; de Sándor Iván nem a hagyományos „fordulat évével” indítja ezt a kegyetlen történelmet. A háború végével indít, az úri tisztí gőg és bornírság bemutatásával, a német megszállás utáni, de magyarok-foganatosította zsidóüldözésekkel, a Debrecenhez közeli frontról tudomást venni nem akaró nyár nyomasztó képével, az utolsó pillanatban menekülő rémült kapkodásával... Ehhez az úri magyar zűrzavarhoz és kegyetlenséghez kellett életes ellensúlyként és biztos támpontként Sántha Kálmán példája; ahogyan Solt Prof. megleckézteti a megvadult tiszttecskét, ahogyan szembeszáll a klinikáján és a telep aluljárórendszerében bűjtött üldözötteket keresni akaró nyilasokkal, ahogyan meggátolja az Egyetem és a klinikák Nyugatra hurcolását, ahogyan gondoskodik a betegellátás zavartalanágáról. Mindezt csak egy-egy villanással vetíti a képbe Sándor Iván, jelezve mintegy, hogy gonoszság és erőszak elszabadult poklában elszigetelt kevesek tisztessége mégoly keveset tehetett. A pokol teljességét egy részlet kinagyításával festi le: egy „utazás” leírásával, melyre István apja megbízásából kíséri el anyját

1944 októberében, egy zsidó „származású” rokonuk kiszabadítása végett, a végre beszerezni sikerült menlevéllel.

Mire Pestre érnek, a kiszabadítandó már bekerült a menetbe; túl Győrön, Gönyűnél érik utól; itt sem járnak sikerrel, követnék tovább, ám egy katonatiszt nyílt paranccsal elrekvirálja az autójukat. A küldetés véget ért, kétségbeesetten és kimerülten indulnak haza, Debrecenbe, ahová közben már bevonultak a szovjet csapatok.

A történet önmagában is megálló, külön kerek kisregény. Ezt Sándor Iván azzal is hangsúlyozza, hogy az út izgalmi és a visszaút viszontagságai által megviselt professzorné, István anyja, még mielőtt hazaérkezhetek volna, egy akut lázas betegségben meghal.

Istvánon és apján kívül ebből a különben szereplőkkel zsúfolt prologusból nem sokan fordulnak később elő; mindenekelőtt Homonnay főhadnagy, a snájdig, lovagias katonatiszt, a Solt család régi ismerőse, akitől István egy emlékként felmerülő régi nyáron lovagolni tanult, s most Győrben a tovább menni nem bíró zsidók uszályokba rakását vezényli. Később is mindig az alkalomnak megfelelő formában és szerepben jelenik meg, rendszerint kritikusszituációkban; mintha valamiféle „folyamatosságot” képviselne a Horthysta Magyarország és a kommunista „Szép új világ” között?

Sándor Iván persze mégcsak nem is céloz ilyesmire. Soltné halála s eltemetése után elindítja hőstét Debrecenbe, stilszerűen egy véres „kődlovaglás”-epizóddal zárva le a tragikus és (kafkaian) abszurd első részt.

A második rész tömegsír feltárással kezdődik, elvi tájékozódással az új világban, és István tétova bekapcsolódásával az „építésébe”, a Földigénylési Bizottságban, Mikepércsen. A részletek pontosan idézik a kor hangulatát, paraszti reményeket és gondokat; István beszélgetései társával, egy falusi tanítóval pedig felidéznek annak az emlékein keresztül az orosz front kegyetlen világát, a doni tragédiát. Múltból és jelenből, különböző időkből és helyekről származó részletek, gyakran egészen apró részletek tevődnek össze Sándor Iván művészetében az elbeszélés egységes folyamatává, a történelem releváns térédejévé, amelyben értelmezhetővé (ha nem is föltétlenül értelmessé) válhat a kérdés: Honnan jövünk? Mik vagyunk? És külön gondja van rá, hogy a rojtokba szakadt időn keresztül megteremtse, illetve jelezze a *longue durée* kontinuitását, mint itt, ahogyan egy jókedvűnek induló lószemlét és lovaglást Homonnay főhadnagy (véletlenül épp az ő családi birtokukat osztották) fegyveres különítményének váratlan feltűnésével kinkeserves és kis híján halálos végű ködlovaglásá változtatja át. De ezt az eljárását is szépen jellemezte már Füzi László, Sándor Iván legjobb ismerője: „Ahogy az esszében Sándor Iván a jelenségeket, történéseket ok-okozati összefüggésbe állítja, közben az Időt és a Tért mintegy felszeleteli, részekre bontja, időszelletekre és időrojtokra, ahogyan Nagy Gáspár mondja, úgy a regényben is az Idő és a Tér lép elő az események meghatározójaként: a történések az Idő és a Tér találkozási pontján esnek meg, vagy ahogy másutt írja: »egymásba csúsztak az idő töredékei és a helyszínek részletei.« (Füzi: Az irodalom helyzetudata, 255.) Mint itt az ősi Homonnay-birtok felosztásának hősi megbosszulása a két vértlen és védtelen intézkedőn, akik közül az egyik még akár barátja-félének is számíthat a régi úri világból.

Az új felé sodródó, de azt egyre kritikusabban szemlélő István tapasztalatain és szemén keresztül mutatja be ez a rész a háború utáni első időket, az új keresésének, kivált az ifjúság újkeresésének és a régi világgal való szembefordulásak különféle útjain; Németh László Kapások-utópiájától a Népi Kollégiumokig. Látja jól Sándor Iván a demokratikus fejlődés lehetőségének törekvését és veszélyeztetettségét – a már említett Solt-Petri vita is erről szól, erről is szól –, de figyelmeztet arra is, hogy *akkor* eleinte egyáltalában nem lehetett előre látni, hogy a Párt a sajtóján kívül minden más utat elaknásít és tűz alá vesz. Hamarosan a sajtóját is; ezt mutatja be és elemzi ritka világossággal a 3. és 4. rész.

A harmadik rész bonyolult, nehéz feladatot old meg. Előkészíti egyrészt a koncepciók perek (és koncepciók börtönök) hihetetlenül gonosz és elképesztően bornírt világának a bemutatását. Másrészt megmutatja, hogy miként lehet (és milyen könnyen!) ennek a világnak a szolgálatába állítani tőle ugyan eredendően idegen, de kellően autoritatív, hierarchikus, konzervatív struktúrákat és intézményeket, mint amilyen a katonaság, rendőrség, közigazgatás. Negyedszer folytatja az ifjúság többet, jobbat, tisztábbat vagy egyszerűen csak mást akarásából fakadó élmények, gondok, félreértések, bonyodalmak, beletörődések, tragédiák elemzését. S tán épp ezért válik éppen ebben a részben hangsúlyozottabbá az apa-fiú kapcsolat, általában a fiatalabb-idősebb kapcsolat körüljárása? Itt jut tán legközvetlenebbül, vagy mondjuk inkább itt jut egyedül viszonylag közvetlenül, ebben a részben, kapcsolatba az író saját megélt valósága a regény esemény-szerkezetével és karakter-spektumával? Ahogyan például a frissen bevonult fiát meglátogató Solt Professzor összegezi hosszú és – itt kivételesen – meghitt beszélgetésüket hatásról-elszakadásról-nevelésről: „Az a helyzet, hogy csak ártanék neked, ha tovább beszélgetnék erről. Az én tapasztalataim nem a te tapasztalataid. Két év múlva ötvenéves vagyok.” (144.) az Sántha Prof. nézeteivel – melyeket Sándor Iván egybeült meglepő jártassággal és hűséggel idéz – nem nagyon kvadrál. Így például egyik tanítványának, akit azért küldött hozzá a pártszervezet, hogy javítsa a Klinika „káderösszetételét”, Sántha Prof, mikor megismerte a fiú nyílt eszét és biológiai érdeklődését, a „mendelista-morganista” genetikát ismertető friss angol művet és a Liszenkó szélhámosságait leleplező könyvet nyomott a kezébe.

De nem akarok én kicsi jelekből messzimenő következtetéseket levonni. Csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy Sándor Iván műveiből – mindegyikből, nemcsak ebből a könyvből – eredendő és mélységes ellenszenv olvasható ki mindenféle nyílt és leplezett erőszakkal, kényszerítéssel, elnyomással, megfélemlítéssel, kiagyalt ürügyekkel való zsonglörködéssel szemben, a hatalommal való visszaélés minden formájával szemben. A *Ködlovas* – egyik olvasatában – a hatalommal való visszaélés valóságos „funkcionális anatómiája”: a Hatalom már önmagában félelmetes – ez még nem föltétlenül patológikus – a Hatalommal való visszaélés (még a legcsekélyebb formája is) pedig retteget szül, amely visszahatva szükségképpen fokozza a visszaélést, s az ördögi körből egy határon túl nincs kilépés, mert túlságosan sokan bevonódtak az örvényébe. És amint Sántha Kálmán klasszikusan-szépen megfogalmazta: „ha valaki bent van a sárban, nagyon rossznéven veszi, ha valaki azon kívül van.” Talán azért is választotta Sándor Iván Sántha Prof alakját regénye példaképe (vagy védőszentje?) gyanánt, mert az ellene szőtt boszorkánypör paradigmátikus tisztasággal mutatja a koncepció perek hatalmi patológiáját, másrészt azonban Sántha rettenhetetlensége és száműzetésének nyugodt derűvel való viselése napnál világosabban demonstrálja, hogy a hatalom körei sem mindenhatóak.

Ezt azonban, még az olyan óriások is, az olyan tiszta és tisztán látó emberek is, mint Sántha Prof (vagy Szókratész, vagy Galilei) legfeljebb demonstrálhatják; tetteikkel, szavaikkal, életükkel. Tenni a hatalom túlkapásai, a permanensen fenyegető zsarnokság ellen nem sokat tehetnek. A hatalommal és a vagyonnal való (és rendszerint járó) visszaélésektől csak az intézményesen, törvényesen, általánosan és közművelődésbelileg felépített – kifejlődött garanciák többé-kevésbé egységes rendszere védhet meg. Szerencsésebb helyeken, ideig-óráig, megvalósult már ilyesmi. Ezt nevezte Bibó István – jóval Norbert Elias divatbajjotte előtt – a demokrácia *folyamatának*, a munkájukból élő és a munkájukat szerető emberek szüntelen igyekezetének és erőfeszítéseiknek terméke inkább, mintsem eredménye gyanánt értelmezve a fogalmat. Így, és ezért állította szembe az arisztokratikus létforma (nem az egyes arisztokrata) származásra és hagyományokra hagyatkozó, látványosságra és önmaga megmutatására törő, önazonosságot értékelő és sugárzó kultúrájával. Sándor Iván, Bibó István jó és változatlanul hűséges tanítványa gyanánt, legtöbb munkájában a demokrácia folyamatának értelmezőjeként, honi viszontagságainak 1vizsgálójaként (*A vizsgálat iratai* 1973-1983, *A föld alá vitt tények üzenete* 1983, *A Németh László-pör* 1983), reményének életbentartójaként és reális esélyének hirdetőjeként (*Leperegnek a nyolcvanas évek. A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka* 1988) mutatkozik; a Forrás-hoz száz szállal kötődő „Hármaskönyv”-ben

pedig a demokrácia folyamatának fogalma szerint és szellemében vizsgálja a nagy rendszerváltozás jelenségeit, eseményeit, értelmezőit, reményégeit, kilátásait, akadályait (*Vizkeresztől Karácsonyig* 1990, *Félelem? Remény?* 1991, *A kamevál harmadik napja* 1992). A felsorolt tanulmányok, kivált a „Hármaskönyv” és *A vizsgálat iratai* közvetve vagy közvetlenül arra is figyelmeztetnek, hogy a demokrácia folyamatának megerősödéséhez és tartóssulásához többnyire kedvező külpolitikai és hatalmi konstelláció is szükséges. A *Ködlóvas*, mintegy ellenpéldaként, azt demonstrálja, hogy szerencsétlen külpolitikai konstelláció és visszaélésekre építő hatalmi konfiguráció esetében a demokrácia folyamatának mégcsak esélye se lehet. A reménye, vagy még inkább az igénye azonban ilyenkor sem adható fel, de tudni kell vállalni, mint Sántha Kálmán, a reménytelenség rettenthetetlenségét, *si fractus illabatur orbis. „Hol zsamokság van,/ ott zsamokság van/ nemcsak a puskacsőben,/ nemcsak a börtönökben ...”* A menekülés ilyenkor csak egyedi lehet és esetleges, a külpolitikai s következésképpen belpolitikai hatalmi konstelláció változásának következménye, a zsamokság önmagát is rontó önerősítő köreinek kiszámíthatatlan koincideneciáinak köszönhetően...

A *Ködlóvas* negyedik, súlypontját képező és leghosszabb részében, amely a koncepciók perek és börtönök mechanizmusait vizsgálja, és egyben összerántja, illetve fókuszálja az eddigi szálakat és sugarakat, Solt István cellájába kerül, nyilván és általa is felismerten börtönbeszűgőként Homonnay. István szemrehányásaira, felháborodott szavaira és hallgatására Homonnay végül nyugodtan, határozottan és folytathatatlanul válaszol: » Kérlek... sajnálom... azt hiszem, előítéleteid vannak velem szemben. Lehet, hogy nem tudod elfelejteni a találkozásainkat. Ha kívánod, azért, ami történt, megkövetlek. Most egy zsákba kerültünk, azt hittem, jobb, ha összetartunk, elvélre iskolázott emberek vagyunk és nem bugrisok.« Tornázott, hirtelen nevetni kezdett, és azt mondta, mindesetre ajánlja, hogy tornázzak vele. »Mondd, szabadon engedhetted volna a zsidókat?« Nem lepődött meg a kérdésen. »Parancsot kaptam, azt hajtottam végre. Ezek is parancsra tartanak minket fogva. »Ez más«, mondtam. »Na ne röhögtesz, öregem.« »Már annyiban, hogy azt hiszik... « »Na, mit hisznek...?« »Talán azt hiszik, hogy mi... hogy én valóban bűnös vagyok...« »Ez komikus...« »De hát velem félreértés történt...« »Én meg jogosan vagyok itt, ugye, ezt akarod mondani. Le vagy kissé romolva, úgy látom. Értem, mire gondolsz, hogy jön majd valaki, aki egyszer igazságot szolgáltat. Ugyan kérlek. Ezek egymást fogják felzabálni. Egyedül ebben reménykedhetsz. Ha objektív kívánok lenni, az a helyzet, hogy az ő szempontjából és megérdemteltem, amit kaptam. Minden rendszer védi magát az ellenfeleivel szemben. Én nem ítélem el a börtönöket. Csak jobban szeretem, ha azok ülnek a sítten, akik fordított helyzetben engem ültetnek le...« (251.)

Mai szóhasználat hajlamos lehetne ezt a magatartást „cinikusnak” minősíteni; de csak azért, mert rég nem ismeri már az antik cinikusok és korajkori utódaiuk mély és eredendő undorát mindenféle képmutatás és tettetés iránt. A kötelező képmutatás és a célszerű tettetés, az internalizált, és így végül önmagát is becsapó hazugság hatja át Homonnay szavait és viselkedését; az a fajta „udvarias” magatartás, amelyet a restaurációs Horthy-korszak úri társadalma végső soron még a korajkorban kialakult új arisztokrácia „udvari emberének” kánonjából örökölt, többé-kevésbé degradált formában. Az a századokon át öröklődő konzervatív magatartás-minta, amellyel Bibó a demokrácia folyamatát állította szembe. Nehéz és bonyolult folyamat ez, hibák, tévedések, sőt bűnök lehetőségét rejtő, mint amilyen például az volt, amikor az egykori Márciusi Front emberei a hazaküldött szovjet ügynökökben szövetségeseiket vélték felismerni. Ilyennel is találkozik a fiatal Solt a börtönben. „Nem tudhatja, István, hogy ki kicsoda – mondotta –, és különben sem az a fontos, hogy milyen beszélgetéseket kell itt végighallgatnunk. Arra gondoljon, hogy mi lett az életből odakint. Semmi határozottat nem tudok arról, hogy kinek az akaratóból kerültünk ide, de azt tudom, hogy Petrivek magával szerveztették meg a szakaszt. Így végül is ő adta ki a parancsot önmaga lefogására, miközben valami mechanizmus jóvoltából a legnagyobb meggyőződéssel épített ki egy szervezetet, amely kiválóan működött önmaga felszámolása érdekében. Én láttam egyet és más t a háború előtt, a háborúban és később is. Így hát nem tudok más magyarázatot találni arra, ami velünk történt, hatalmi küzdelem ez is... Az emberiség számára az eszmék mindig együtt jártak azzal is, hogy a hatalom az együvé tartozókat egymás ellen játszotta ki, ezt megtanultam, de azt hittem, hogy a szocializmus elveit nem érheti utól ugyanez. Ne nézzen rám ilyen értetlenül...« (267-268.)

* * *

És a demokrácia elveit nem érheti utól ugyanez? Úgy látszik, a hatalommal való visszaélés, azaz a zsamokság minden, mégoly csekély (vagy tán nem is olyan csekély?) változatához szervesen hozzátartozik az együvé tartozók egymás elleni kijátszása és a semmiképpen össze nem tartozók egymáshoz kényszerítése szűk vagy tágas, valódi vagy jelképes börtönökbe. És mi meg itt csak nézünk egymásra, egyre értetlenebbül. Úgy látszik, a külpolitikai szituációtól függ minden? A *Tengerkavics*-ban Sándor Iván idézi Lengyel József álláspontját a forradalom leverése után kialakult alternatívákról: „A kisebbik rosszat választani... Egy nagy országban ez fontos dolog. De egy kis országban szinte nincs különbség a kisebbik és nagyobbik rossz között. (Itt persze elsősorban a politikáról van szó.)« – 1973.II.7.” (*Tengerkavics* 1996, 136.)

De a *Tengerkavics* már merőben más világ, bár fölűnő, hogy más, memoire-szerűbb alakban milyen gyakran bukkan föl benne egy s más a *Ködlóvas*-ból. Mintha az akkori élmények valahogy érvényesek vagy újra érvényesek lennének ma is? Mintha még oly sok mindent nem sikerült volna ma se kimondani, pedig nemcsak hogy lehet, de szinte folyton beszélünk is róla? Olyan mindennapi témákra gondolok, mint Trianon, hazafiság, antiszemitizmus, keresztény nemzeti erkölcs, sajtószabadság, gazdasági növekedés, inflációs ráta, jövedelemszintkülönbségnövekedés, a kormányzat szempontjából emelkedő nemzet, a kormányzottak szempontjából süllyedő és fogyatkozó ország. Itt már régen nem „kormányzat” és „ellenzék” különbségéről van szó, legfeljebb civakodásáról. Folyik tovább, a történelem katalizmáitól időnként megzavartan a „ködlóvágás”? Amely valamikor jóval kedvezőbb gazdasági és világpolitikai körülmények közepette még a „boldog” Ferencjósikai időkben indult? Mindenesetre – és ez alól a Magyar Népköztársaság évtizedei sem teremtettek kivételt – itt többnyire valami „rendi” vagy pseudo-rendi berendezkedés realizálódott, jóllehet olykor meglepően modern szellemi sőt társadalmi struktúrák közepette. (Éppenséggel ez lehetne, ha van, valamiféle „keletközépeurópai” jellegzetesség, országonként különböző mértékben?) Azaz mifelénk általánosságban helyi és időleges kivételektől eltekintve a „magát hatalmi helyzetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember” érezhette magát fölényben „a dolgozó, a műgonddal alkotó ember életformája” felett. Közérthetővé profanizálva: az élsportoló a középiskolai tanáré felett. A sikeres vállalkozó a geniális egyetemi professzoré felett. Az élpolitikus mindenki életformája felett. Mert bár bizonyosan nem keres annyit, mint egy nem is túlságosan milliárdos vállalkozó, de hol áll e fölött reprezentáció és hatalmi helyzetek tekintetében! De beszélhetünk-e még akkor – legalábbis Bibó értelmében – demokratikus politikusokról? Nem egy újabb posztmodern arisztokrácia ül a politika területén és mezében a nyakunkra világszerte, és persze a világtelevízió hathatós segítségével? A globalizáció folyamata – ha egyáltalában van ilyen – összekeveri és egyezsége kényszeríti az új és sokcentrumú politikai arisztokráciát a finansiális és vállalkozói élittel, de vajon ez a demokrácia folyamatát fogja-e erősíteni? Merthogy reaférme, világszerte. Vagy tán csak a hazafiság örve alatt újraéledő és erősödő nacionalizmusok fogják ráébersíteni az arisztokratizálódó demokráciákat a demokrácia folyamatának fontosságára? De érvényes-e ma még egyáltalában „a dolgozó, a műgonddal alkotó ember életformája”?

Füzi László írja a régi földműves munka nagy átalakulását elemző *Lakatlan Sziget* – esszéjében (Jelenkor 1999 november):

„világéletemben utáltam azokat, akik művi világot teremtettek, hamis kiindulópontból hamis válaszokat fogalmaztak meg maguknak, leginkább azonban mások számára, s eszményként jelenítették meg azt, ami az ő korukban már nem lehetett eszmény”. Megjeleníthető-e még ma is eszményként a munka, miután „az átalakuló idő ... megváltoztatta a munkához való viszonyunkat”? Nemcsak a paraszti munkában, minden „dolgozó, műgonddal alkotó ember” munkájában megváltoztatta. Vagy marad Füzi egyénre érvényes megoldása: „A munkát mostmár önmagáért fogadom el, s megnyugvást hoz számomra, ha egy-egy »feladatban« elmerülhetek, s egyre kevesebbet foglalkoztat a munka eredménye, vagy inkább az eredmény következményeként megjelenő reagálás, az eredménynél is nagyobb élményt jelent a munka maga...” Platóni-individualista megoldás ez, szinte „arisztokratikus”, másrészt viszont tagadhatatlanul benne van Bibó „műgonddal alkotó emberé”-ből valami. Utóbbi azonban politikai fogalom. Tehát eleve közösségre, és nem individuusra vonatkoztatott. A demokrácia folyamatában benne foglaltatik, hogy minden embernek, nem egyszerűen csak a lehető legtöbb embernek meg kell teremteni – ez a politika elsőrendű feladata – a műgonddal alkotás lehetőségét. Vagy legalább a kedvet hozzá. Mire másra lennének valók – mint voltak a hajdani paraszti világban – az Ünnepek? Ahogyan az még ma is látható egy-egy közép- vagy dél-itáliai városkában szombat délutánokon, spontán, dallal, borral, fagyalltal fűszerezve. Vagy akár egy jóféle cirkuszi felvonulásra hasonlító körmenettel. Persze ehhez Itália majd mindig kék ege és a távoli munka majdnem mindig megfogható lehetősége is szükséges. „Lokális” és „globális” között a közlekedésforradalmon, a (termelési- és pénzügyi) multinacionalizáción, és nem utolsósorban a rohamos Világhálóra-fűződésen túl, úgy látszik még ma is a munka, az emberi munka a legfőbb kapocs és mozgósító erő, amint azt különben az elmúlt évtized középkelet-európai változásai is szépen mutatják. (Már ha egyáltalán mutatnak valamit.) *Munkák és Napok* (az ünnepnapokat is beleértve) füzére az emberek élete a többséget, a túlnyomó többséget tekintve még ma is, Hésziodosz óta egyfolytában, ha nem is változatlanul. S hátha épp ezért lehetséges a demokrácia folyamata, hátha épp ezért halad még mindig, annyi minden és mindenki ellenére még ma is, mégis, a Világ?